

коня, он поскачет к чёрту; *Чилласи чироқ кўрмаган, мум шамни камситар* [3; 20]; *Жарлының бир тойғаны, шала байығаны* – (букв.) Если бедный будет один раз сыт, то он себя считает богатым.

Разница людей в социальном положении и финансовых возможностях может быть передана пословицами *Of the ten fingers, some are long and some are short* – (букв.) Из десяти пальцев есть и длинные, и короткие = *Беш қўл баробар эмас* [1:31] = *Бес бармақ бирдей емес*; *The rich man thinks of the future, the poor man thinks of today* – (букв.) Богатый думает о будущем, а бедный о сегодняшнем дне = *Борга етти кун ҳайит, йўққа – бир кун*; *To make both ends meet* – Сводить концы с концами = *Ямасанг янги бўлар, янгининг тенги бўлар* [3; 32]; *Аш бала тоқ бала менен ойнамайды, тоқ бала ҳеши нәрсени оймамайды* – (букв.) Голодный ребёнок с сытым не играет, а сытого ничего не беспокоит.

До наших дней дошли пословицы о законах и общественных порядках: *Much law but little justice* – (букв.) Законов много, справедливости мало [1:34]; *One law is for the rich, and another for the poor* – Для бедных один закон, а для богатых другой. Несправедливость между представителями разных социальных слоёв общества передаётся народной пословицей *The greater*

fish eat up the small – У сильного всегда бессильный виноват.

Интересной метафорой передаётся в пословицах высокое положение людей, не заслуживающих социальные вершины: *The higher the ape goes, the more he shows his tail* – Чем ближе вышка, тем виднее мартышка = *Эчки югуриб, кийик бўлолмас* [3:11] = *Торғай мақтанып суңқар болмас, ешек мақтанып тулпар болмас* – (букв.) Хоть скворец хвастается, всё равно не станет буревестником, как осёл не станет скакуном. Метафора в данных паремиях усиливается за счёт насмешки, создаваемой употреблением компонентно-зоонимов. В английском варианте местоимения *he* «он», *his* «его» нивелируют свой гендерный смысл и реализуют общую номинацию человека.

В провербиальных образованиях сравниваемых языков высокую оценку приобретает практика, приводящая к профессионализму человека. Паремии языков призывают человека к труду, плоды которого – сладки. Успешная карьера и продвижение по карьерной лестнице считаются счастьем в английском языке. Лень и безделье высмеиваются во всех лингвокультурах. Пословицы также демонстрируют критическое отношение к социальному неравенству людей и неравным правам богатых и бедных людей.

Литература

1. Абдуллаева Н. Градуоним компонентли инглиз ва ўзбек халқ мақоллари луғати. Dictionary of English and Uzbek proverbs containing graduonyms. – Ташкент: “Nurafshon business”, 2019. –С. 440.
2. Жалғасов Н. «Семантические сходства английских, узбекских и каракалпакских провербиальных образований с оценкой человека». *Иностранная филология: язык, литература, образование*, вып. 1 (74), февраль 2020 г., –С.138-43. https://inlibrary.uz/index.php/foreign_philology/article/view/1332.
3. Караматова К.М., Караматов Х.С. Proverbs. Мақоллар. Пословицы. – Ташкент: “Мехнат”, 2000. –С. 398.
4. Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь. – Изд. 3-е, испр., в двух книгах. – Москва: СЭ, 1967. Т.1. –С. 738 Т.2. –С. 739-1264.
5. Насруллаева Н.З. Отражение семейного статуса мужчины в английской и узбекской фразеологии. // Хорижий филология. Тил. Адабиёт. Таълим. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2018. №2 (67). – С. 25–29.
6. Садыкова М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. – Ташкент: Главная редакция Узбекской Энциклопедии, 1989. –С. 336.
7. Сафаров Ж.Ш. Структура дипломатического дискурса и его лексико-фразеологический состав: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент: 2000. –С. 26.
8. Шаниязов Б., Бекбергенова Г. Каракалпак халық нақыл-мақаллары ҳам олардың баска (инглис, орыс) тиллердегі сәйкесліктері. – Нукус: “Билим”, 2000. –С. 19.

РЕЗЮМЕ. Мақола инглиз, ўзбек ва қарақалпақ мақолларининг семантикасида акс эттирган инсоннинг меҳнат фаолияти ва шахнинг ижтимоий ҳолатини тавсифловчи хусусиятларнинг тадқиқи бағишланган. Муаллиф уч тилнинг мақолларини қиёслаб, уларнинг этник-специфик хусусиятларини аниқлаган, мақолларга (имкони бўлган ҳолларда) муқобиллар / аналоглар тандаб олган. Мақоланинг назарий моҳияти қиёсланган тилларнинг мақоллари билан далилланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящается изучению специфики трудовой деятельности и социального статуса человека, отражающих в семантике английских, узбекских и каракалпакских пословиц. Автор сравнивает пословицы трёх языков, выявляет их этно-специфичные особенности и подбирает им соответствующие эквиваленты / аналоги (в случаях, когда это возможно). Теоретическое содержание статьи доказывается примерами пословиц сравниваемых языков.

SUMMARY. The article is devoted to the investigation of the specifics describing the labor activity and social status of a person, reflected in semantics of English, Uzbek and Karakalpak proverbs. The author compares the proverbs of three languages and outlines their ethnic-specific features and finds corresponding equivalents / analogues (in cases when it is possible). Theoretical content of the article is approved by examples of the proverbs of compared languages.

ҲАЗИРГИ РУС ҲАМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ БИРГЕЛКИЛИ ҚУРАМЛИ ДЭНЕКЕРСИЗ ҚОСПА ГЭПЛЕРДИҢ ГЕЙПАРА ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЭЛЕРИ

Т.Ж.Халмуратов – филология илимлериниң кандидаты, доцент
Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: мураккаб гаплар, синтактик муносабатлар, боғланмаган гаплар, бир хил таркибли боғланмаган мураккаб гаплар.

Ключевые слова: сложные предложения, синтаксические отношения, бессоюзные предложения, бессоюзные сложные предложения однородного состава.

Key words: complex sentences, syntactic relations, non-conjunctive sentences, non-conjunctive complex sentences of homogeneous composition.

Мәлим болғанындай, қоспа гәп синтаксистиң ең тийкаргы аспектлеринен бири саналады. Рус тилинде қоспа гәплер хәм олардың классификациялануы принциптери ҳақында көп ғана изертлеу жумыслары алып барылған [1; 2; 17; 18; 19 хәм т.б.]. Қоспа гәплер хәм олардың классификациялануы принциптери ҳақында түркий тиллес авторлардың, соның ишинде қарақалпақ илимпазларының мийнетлеринде де сәулеленген болып, бул ҳақында мағлұмат М.Дәулетов хәм Д.Сейдуллаевлардың қәлемине тийисли «Хәзирги

қарақалпақ тилинде қоспа гәплер» атлы жумысында сөз етилген [8]. Соның ушын бизлер өз макаламызда қоспа гәплердиң бир түри болған дәнекерсиз қоспа гәплер (буннан былай - ДҚГ), атап айтқанда биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплер ҳақында сөз алып барыўды мақул көрдик.

Рус тилинде ДҚГ лерди өз алдына структура-семантикалық бир түр ретинде үйрениў XX әсирдиң 50-жылларынан бастап А.М.Пешковский, Н.Поспелов, Е.Ширяев хәм т.б. танықлы илимпазлар тәрәпинен

изертленген болса, түркий тиллеринде XX әсирдің 50-жылларының соңы, 60-жыллардың басларында И.Хангелдин (татар тилинде), Г.Абдурахманов (өзбек тилинде), Н.Демесинова (қазақ тилинде), М.Дәулетовлар (қарақалпақ тилинде) тәрәпинен изертленген.

XX әсирдің 60-80-жыллар аралығында түркий тил-лес республикалардың басым көпшилиқ илимпазлары тәрәпинен қазақ (Алмата, 1962, 1967), азербайжан (Баку, 1971), татар (Москва, 1971), өзбек (Ташкент, 1976), қарашай-балкар (Нальчик, 1976), түркмен (Ашхабад, 1977), башкир (Москва, 1981) хәм т.б. түркий тиллерде басылып шыққан академиялық грамматикалардың еш қайсысында (өзбек тилинен басқа) ДҚГ өз алдына қоспа гәптин бир түри ретинде көрсетилмеген. Сондай-ақ, қарақалпақ тилиндегі қоспа гәплер бойынша изертлеулер хәм сабақлықларда ДҚГлер өз алдына қоспа гәптин бир түри ретинде үйренилмей келген [12; 13; 7]. М.Дәулетов өзиниң соңғы «Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспа гәплер» атлы жумысында (Д.Сейдуллаева менен биргеликте) қарақалпақ тилиндегі қоспа гәплерди классификациялаўда лингвистика тараўындағы соңғы принципке өтип, қоспа гәплерди үш түрге бөлип көрсетеди.

Тийкарғы сөз етпекши болған биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер хәзирги рус хәм қарақалпақ тил әмелиятларында салыстырмалы түрде сийрек қолланылады. Соның ушында олар узақ ўақыт тил илиминде салыстырмалы түрде шекленген лингвистикалық мысаллар түринде белгилі болып келген (әсиресе биргелкили курамлы ДҚГ лер уқсаған синтаксистлик курамлар дыққат талап ететуғын мысалларды есапламағанда, бирақ бул курамлар қарақалпақ тил билими менен шуғылланыўшы илимпазлардың нәзерин өзине аўдармаған еди). Бизиң ойлаўымызша, усы себеплерге байланыслы биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер өзине тән кәсийетлерге ийе гәп сыпатында илимпазлардың арнаўлы түрдегі изертлеулеринен шетте қалып, жетерли дәрежеде үйренилмеген.

Атап айтқанда, биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер тийкарынан өзине тән семантикалық-грамматикалық хәм коммуникатив-функционалық кәсийетлерине бола барлық түрдегі дәнекерсиз қоспа гәплерден айырылып турады. Сол себепли бул жағдай өз-өзинен бул мәселени арнаўлы түрде үйрениўди талап етеди.

Буннан тысқары, биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер контекстен тысқары аз қолланылыўына карамастан, хәзирги рус хәм қарақалпақ тиллериниң коммуникатив кураллары дизиминде айтарлы орынды ийелейди, себеби олар өз тайпасындағы хәм басқада синтаксистлик дүзилмелер менен тығыз дәрежеде байланысқан (жай гап, қоспа гап, текст). Бунындай өз ара тығыз байланыс мәселени көлденең қойып, биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплерди терең түрде үйрениўди талап етеди. (қарақалпақ тилинде биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер арнаўлы түрде изертлеу объекти болмаған (дәнекерсиз қоспа гәплер ҳаққында сөз болғанда бул гәплер ҳаққында айтып өтилген жумысларды есапка алмағанда).

Биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер мәселеси тийкарынан қоспа гәплерде дизбелилик хәм бағынынкылық теориясынан келип шығады. Ф.Фортунагов жоқарыда айтып өтилген пикирге сүйенип, дизбекли қоспа гәплер дәнекерсиз қолланыўын айтып өткен еди [20:189].

А.М.Пешковский де усы пикирлерге сүйенген ҳалда дәнекерсиз гәплердеги интонацияның айырым түрлерди дизбекли қоспа гәплердеги дәнекерлер менен функционал уқсаслығын орнатуўға урынған еди. **Салыстырын:** **В тех комнатах** мебель была закрыта чехлами, шторы спущены (Ол өжирелерде мебель төсек жапқышлар

менен жабылған, перделер түсирилген еди). Автордың пикиринше, гәплердің арасындағы үтир белгиси менен белгиленген үзиліс (пауза) хәм дәнекери менен берилиўи мүмкин [14]. Бунындай мысаллар М. Дәулетовтың «Қарақалпақ тилиндегі қоспа гәплердің гейпара мәселелери» атлы китабында көплек келтирип өтилген. Мыс.: Олардың бетлери борлаттай қызарып, көзлери шоктай жанады [7:55]. Бунындай пикирди рус хәм қарақалпақ илимпазлары Л.В.Щерба, М.Дәулетовлар өз мийнетлеринде гейпара қоспа гәплер дәнекерсиз дизбекли қоспа гәплер хәм дәнекерсиз бағыныңқы қоспа гәплер орнында келетуғынлығын тастыйықлайды [4:152; 7:55, 81].

Н.С.Поспелов изертлеу объекти болған биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплерге арнаўлы түрдегі гәплер сыпатында кеўил аўдарған еди: «Барлық дәнекерсиз жалғанған қоспа гәплер еки топарға бөлиниўи мүмкин: биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер хәм биргелкисиз курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер. Биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер еки, үш хәм көп компонентли гәплерден ибарат болып, олар өз алдына коммунативлик өзбетиншелікке ийе емес, бир бири менен дәнекерсиз байланысып, синтаксистлик биргелкилик мәнисин, яғный олар аңлататуғын пүтинлик идеясына (бир мәниге - Х.Т.) қатнасығын билдиреди» [15:344].

XX әсир 50-жылғы академиялық грамматикада Н.С.Поспелов биргелкилик коцепциясынан басқа, яғный бир типтегі ДҚГ лер коцепциясына өзгертеди. Бул коцепциянында алдын ала айтып өтилген биргелкилик коцепциясы менен уқсаслығын көрсе болады.

Бизиң пикиримизше, көрсетип өтилген пүтинлик идеясы жәрдеминде санаўлы ДҚГ теги қоспа гәп компонентлери бир бири менен биргелкили болады деген пикири Н.С.Поспеловтың төменде көрсетип өтилген сөзлеринде де көрсек болады: «Қоспа гәптиң бир компонентинде гәптиң компонентлерине ... бирдей қатнасықта болған гәптиң екінши дәрежелі ағзасы болыўи мүмкин... Всюду висели лампы, тянулись половики, торчали в стенах медные краны» (Хәмме жерде шыралар асылған, гилемшелер созылып, дийўалда мыс кранлар көринер еди) [15:389]. Соныңдай, санаўлы ДҚГдің компонентлерин синтаксистлик биргелкилик дәрежесинде көрсетип турған пүтинлик идеясы хәр бир компонентте гәп ағзаларының қайталанып келиўинен көрсе болады... Я не видел вас целую неделю, я не слышал вас так долго (Мен сизди хәпте даўамында көрмедим, мен сизди еситпегениме көп болды) [15:389].

Тилекке қарсы, илимпаздың екінши коцепциясында жоқары дәрежени ийелеп турған биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплерге екінши дәрежелі орын берилип, автор тәрәпинен көрсетип өтилген биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер өзиниң статусына ийе гәплер ҳаққындағы идеялары алға илгерлемей, раўажланбай қалды. «Компонентлердің бир типлиги» түсиниги коцепциясының түсиниксизлигине бола, биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер өзиниң статусына ийе гәплер ҳаққындағы идеялардың илгерлеўине хәм раўажланыўына жол қойылмады. Себеби, компонентлердің бир типлиги түсинигине гәп ағзаларының жаратылыўы, компонентлердің бир яки еки ағзалылығы хәм т.б. кириўи мүмкин еди. Бунындай кәсийетлер биргелкили курамлы хәм биргелкисиз курамлы дәнекерсиз қоспа гәплерге де тән болыўи мүмкин.

Сол себеп, XX әсирдің соңына келе синтаксист элминде ДҚГ лер теориясы хәм типологиясы бойынша хәр кыйлы көзқараслар жүзеге келди. Атап айтсақ, В.А.Белошапкина санаўлы ДҚГ лерди ашық структуралы, ал салыстырмалы ДҚГ лерди жабық структуралы гәплер тайпасына киргизип, оларды бир бирине қарама

қарсы етип қойды [6:656]. И.Н.Кручинина концепциясында биргелкилі курамлы дәнекерсиз байланыстар екі тәрепке қатнасықтағы байланыстар топарына киргизилип, олар шәртілі, салыстырмалы мәнілерди аңлатып, биргелкисиз курамлы дәнекерсиз қоспа гәплерди (Н.С.Поспелов терминологиясы бойынша) аңлатар еди [16:634-649].

Соның менен бирге, синтаксис тараўында биргелкилі курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер концепциясын қоллап қуәтләўшы бир қанша илимий мийнетлерде баршылық еди. Мысалы, А.Н.Гвоздев санаўлы, салыс -

Әдебиятлар

1. Бабайцева В.В. Переходные конструкции в синтаксисе. – Воронеж: Центр. Чернозем. кн. изд-во, 1967. –С.391.
2. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – Москва: «Высшая школа», 1977. –С. 248.
3. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. – изд.3-е. Москва: «Просвещение», 1968. –С. 350.
4. Грамматика русского языка. Ч. 2. Синтаксис [Текст]: Учебник для 6-го и 7-го классов семилетней и средней школы: Напеч. по 7-му изд. / Под ред. акад. Л.В.Щербы. – Рига: Латгосиздат, 1947. –С. 196.
5. Грамматика русского языка. Т.2. Синтаксис. Ч.2. –Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1954. –С. 703.
6. Грамматика современного русского литературного языка [Текст] / [С.Н.Дмитренко и др.; отв. ред. Н. Ю. Шведова] ; Акад. наук СССР, Ин-т русского яз. –Москва: «Наука», 1970. –С. 767.
7. Даулетов М. Каракалпак тилиндегі қоспа гәплердің гейпара теориялық мәселелери. –Нөкис: «Билим», 1993. 104-б.
13. Даулыбаев А. Хәзирги қарақалпак әдебий грамматикасы. Синтаксис. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2010. –С. 176.
9. Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис сложного предложения. –Москва: «Просвещение», 1969. –С. 187.
10. Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис сложного предложения. Изд. 2-е, перераб. – Москва: «Просвещение», 1977. –С. 191.
11. Қыдырбаев А. Қарақалпак тилинде қоспа гәплер хәм оларды классификациялаў мәселелери. –Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1965, №2, 74-б.
12. Қыдырбаев А. Қарақалпак тилинде дизбекли қоспа гәплер. –Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1966, №1.
13. Қыдырбаев А. Хәзирги қарақалпак әдебий грамматикасы. Синтаксис. –Нөкис: «Билим», 1992, 430-б.
14. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-е изд. –Москва: «Учпедгиз», 1956. –С. 511.
15. Поспелов Н.С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений // Вопросы синтаксиса современного русского языка. –Москва: «Учпедгиз», 1950. –С. 321-354.
16. Русская грамматика. Т.2. Синтаксис. –Москва: «Наука», 1980. –С. 709.
17. Современный русский литературный язык / Под ред. П.А.Леканта. –Москва: «Высшая Школа», 1988. –С. 766.
18. Холодов Н.Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке [Текст]: Учеб. Пособие: Ч.1. / М-во просвещения РСФСР. Смол. гос. пед. ин-т им. Карла Маркса. –Смоленск: [б. и.], 1975. –С. 78.
19. Холодов Н.Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке [Текст] : Учеб. Пособие: Ч.2. / М-во просвещения РСФСР. Смол. гос. пед. ин-т им. Карла Маркса. –Смоленск: [б. и.], 1975. –С. 88.
20. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды: Т.1. – Москва: «Учпедгиз», 1956. –С. 450.

РЕЗЮМЕ. Мақолада рус ва қарақалпак тилларида бир хил таркибли боғланмаған мураккаб гапларнинг айрим назарий масалалари муҳокама қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются некоторые теоретические вопросы бессоюзного сложного предложения однородного состава в русском и каракалпакском языках.

SUMMARY. The article discusses some theoretical issues of a non-union complex sentence of homogeneous composition in the Russian and Karakalpak languages.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЕРТЕКЛЕРИНДЕГІ ЗООНИМЛЕР

Е.К.Искендрова – үлкен оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: урф-одат, эртак, мақол матал, халқнинг ўзига хослиги, зооним, лингвомадания, аҳоли менталитети, миллийлик.

Ключевые слова: обычай, сказка, пословица, особенность народа, зооним, лингвокультура, менталитет населения, национальность.

Key words: custom, fairy tale, proverb, peculiarity of the people, zoonym, linguistic culture, folk mentality, nationality.

Тил билиминде зоонимлерди лингвокультурологиялық аспекте үйрениў хәм этномәдений өзгешеликлерин салыстырыў, адамлардың тәбият, хайўанатлар менен қатнасы арқалы жүзеге келген бирликлерди изертлеў актуаль мәселелерден болып саналады. Бул, өз гезегинде, жәмийет хәм инсан арасындағы өз ара мүнәсибетлерде жанаша пикирдің қәлиплесіуінде, зоонимлердің халық мәдениетінің бир тутас бөлегі сыпатындағы орнын, раўажланыўын анықлаўда тийкар болады.

Қарақалпак тил билиминде зоонимлер қарақалпак халқының миллий сана-сезими, тил тарийхы, көзқарастары, менталитетине ұғымлары менен қарысып, синхисип кеткен. Әсиресе, қарақалпак тилинде өзіне тән зоонимлердің системасы болып, бүгинги күнде лингвомәдений изертлеўлердің баслы жөнелислеринен бирине айланып бармақта. Қарақалпак тилинің зоонимлик тәбиятының өзіне тән лингвомәдений өзгешеликleri, айырықшалықлары болып, бул халықтың әсирлер даўамындағы айланысып, шуғылланып киятырған кәсиби, турмысы, азық-аўқатлық зәрүрликлерин, күнделикли талапларынан келип шығып,

миллий мәдений мийраслардың белгили бөлегі сыпатында талқыға алыныўы халық сана-сезиминің де курамаласып, теренлесип барыўы, зоонимлик тирек сөзлердің өзіне тән тиллик белгилерин, сыпатларын анықластырыў мүмкиншилигин береді.

Зоонимлер илимий әдебиятларда түрлише болып классификацияланыўы да ушырасады. Мысалы, көпшилик шет ел илимий дереклеринде үй хайўанлары, жабайы хайўанлар ямаса асыранды хайўанлар деген ұғымларды ушыратамыз. Жабайы хайўанлар-бул дүз, дала хайўанлары, ал, үй хайўанлары адамлар тәрпинен қолға үйретилип, бағылып күтими берилетуғын мәденийлескен хайўанлар. Тийкарынан, хайўанат дүньясы бул-оғада кен мазмунды өз ишине алады.

Қарақалпак халық ертеклеринің басым көпшилигинде аң аўлаў, балық тутыў иси, дийқаншылық, жер менен ислесиў, шарўа менен шуғылланыў сыяқлы кәсип-кәрин көремиз.

Ертеклерде қолланылған зоонимлердің дерлик көпшилиги күнделикли турмыс тиришиликте адамның аўырын жеңиллетиўде, дийқаншылық ислеринде баслы күш-көлик есапланатуғын хайўанатлар болып